

Niels Rybergs flugt

Jens Holmgaard

Fortid og Nutid marts 2001, s. 52-56.

At bondesønner i 1770-tallet på forskellige måder faktisk kunne frigøre sig fra stavnsbåndet, er der adskillige eksempler på, ja endog på at de selv kunne blive godsejere. Et af de mest markante tilfælde var fæstebondesønnen fra Salling Niels Ryberg (1725-1804), der blev en af århundredets største handelsmatadorer og desuden ejer af godserne Frederiksgave på Fyn og Øbjerggård i Sydsjælland. De nærmere omstændigheder ved og tidspunktet for hans frigørelse fra bondetilværelsen har tidligere været undergivet nogen usikkerhed. I forbindelse med en undersøgelse af bønders og bønderkarles rømninger i stavnsbåndstiden er fundet en præcis beretning herom fra faderen Bertel Christensens husbond, godsejer Mads Jensen Brøndum til Nørgård i Salling Nørre herred.

Jens Holmgaard, f. 1920, fhv. landsarkivar, dr.phil. Har bl.a. skrevet en række artikler om dansk landbohistorie, hvoraf de vigtigste er samlet i *"Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet"* fra 1990. Desuden udgav han i 1969 *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens Dagbog 1786-1797* og i 1999 disputatsen *"... uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilitis med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt"*.

I sin bog fra 1964 om den københavnske handelsmatador og storgodsejer Niels Ryberg (1725-1804) gør Aage Rasch grundigt rede for denne sallingske bondesøns herkomst og næsten utrolige karriere, men mangler sikker oplysning om, hvornår han forlod sit fædrenehjem for at starte denne.¹ At en søn af en hoverigørende fæstebonde på stavnsbåndets tid formåede at frigøre sig fra sit bondemiljø og nå helt til tops i samfundet, kan nok mane til eftertanke, når talen er om stavnsbåndets vederstyggeligheder. Og Niels Ryberg var ingenlunde den eneste, der brød ud af stavnsbåndet og gjorde karriere. Var det berygtede stavnsbånd måske trods alt ikke helt så snærende og bondeundertrykkende, som man traditionelt har ment og med stigende afsky har fremstillet det ved hvert nyt jubilæum for dets ophævelse i 1788? Faktisk var der, i hvert fald for de mere initiativrige, muligheder for at slippe fri af det.²

Hvor og hvornår Niels Ryberg er født, og hvem hans forældre var, er fuldt klarlagt. Han er født den 14. september 1725 på fæstegården Storgård, matr. nr. 3 i Rybjerg by og sogn, Salling Nørre herred, og døbt 2 dage senere, den 16. september. Faderen var Bertel Christensen, efter gården kaldt Bertel Storgaard. Sammen med en Christen Sørensen beboede han denne fæstegård under godset Nørgård. Moderen var Vibeke Nielsdatter, datter af fæstebonden Niels Møller i Torp i Åsted sogn. Hendes broder, Axel Møller, kom som ung til Ålborg, hvor han grundlagde en købmandsforretning, som med tiden blev meget betydelig.³ Det var gennem ham, at Niels Bertelsen, der efter fødebyen siden antog navnet Ryberg, kom ind i sin strålende karriere.

Storgård havde tidligere som en del af det gamle ryttergods tilhørt kronen. Som led i Frederik 4.s store ryttergodsomlægning blev den i 1717 solgt til Laurids Eriksen Sterch, som ejede hovedgården Nørgård i Grinderslev sogn, Salling Nørre herred.⁴ Storgård hed den med rette, da den var på 9 td., 5 skp., 1 fjk. hartkorn (senere dog reduceret til 7 td., 3 skp.)⁵ og således efter Salling-forhold temmelig stor. Salling-gårdene var typisk kun på 2 à 2 ½ td. hartkorn, hvorfor karleholdet i området var beskedent.⁶ Efter Laurids Sterchs død blev Nørgård købt af søsteren Anne Eriksdatter Sterch. Hun var enke, men giftede sig 2. gang med Mads Jensen Brøndum, der ejede godset til 1745.⁷

Om Niels Ryberg har man vidst, at han på et eller andet tidspunkt kom til morbroderen Axel Møller i Ålborg og derfra senest i 1750 videre til København. Også en yngre broder, Christen Ryberg, forlod bondestanden til fordel for en købmandskarriere i Ålborg, hvor han siden forblev. Men just om tidspunktet for brødrenes ankomst til Ålborg har der hidtil hersket uvished.

Aage Rasch omtaler to kilder, der hidtil har været anset som de eneste, der kunne bidrage til oplysning herom. Den ene er nogle optegnelser, som statsminister Ove Malling gjorde på sine ældre dage. Den anden er en oplysning i Ålborg købmandslavs arkiv.

Ove Malling skriver (formentlig i 1822), at han *"meget levende (erindringer), hvorledes herremanden, som ejede godset⁸, fra hvilke de undvege, kom over i besøg til mine fader [Peder Malling, ejer af Astrup, der var nabogods til Nørgård], og da skieldte og bandede over, at tvende dumme knøse, som han kaldte dem, vare bortløbne fra hans gods, og hvorledes han ikke med al den umage, han gjorde sig, havde kunnet opspore dem. De vare vandrede til Aalborg, hvor en formuende købmands-familie tog sig af dem og tilmæglede dem frihedspasser af herremanden, saavidt jeg mindes ved en betaling af 100 rdlr. for hver"*.⁹

Aage Rasch stiller sig med god grund skeptisk til denne skildring. Sagen er nemlig den, at Ove Malling først er født i 1747. Og Mads Jensen Brøndum, i hvis ejertid begivenhederne – for, som det vil fremgå af det følgende, forlod drengene ikke hjemmet samtidigt), havde altså solgt Nørgård 2 år før Ove Mallings fødsel. Og så oplyser den anden kilde, Ålborg købmandslavs arkiv, at Niels Ryberg før sin afrejse til København havde tjent *morbroderen "8 aar for dreng og i 2 1/2 aar for købmandskarll"*. Rasch formoder derfor meget rimeligt, at Ove Malling *"forveksler egne erindringer med senere fortællinger i hjemmet"*, og at flugten til Ålborg må have fundet sted i 1738 eller 1739.¹⁰

Og ved denne formodning har det så hidtil stået, fx i sidste udgave af Dansk biografisk Leksikon. Men der eksisterer faktisk en tredje kilde, endda en førstehånds, der præcist og malende oplyser om tiden for og omstændighederne ved flugten. Den 29. marts 1737 modtog alle landets amtmænd fra Danske Kancelli et kgl. reskript om *"det unge mandskab under 14 år"*. Det var blevet kongen foredraget, at *"en stor del [unge under 14 år] underhånden bringes ud af landet for at undgå at vorde udi reserverullerne antegnede, når de er blevet 14 år gamle, og hvorover på sligt ungt mandskab i tiden kan ventes at blive mangel i landet"*. Amtmændene fik derfor påbud om hos godsejerne og andre vedkommende at skaffe oplyst, i hvilket omfang og på hvilken måde dette foregik.¹¹

Amtmanden i Skivehus amt, der omfattede Sallings 4 herreder (Hindborg, Rødding, Harre og Nørre) var Selio Müller til Lønborggård i Lønborg sogn, Nørre Horne herred. I hans, som det hedder, *"lovlige absence"* rundsendte hans fuldmægtig Hans Lund den 9. april 1737 en afskrift af reskriptet til amtets godsejere med anmodning om, at de selv eller deres fuldmægtige ved påtegning på rundskrivelsen ville besvare følgende spørgsmål:

1. Om nogle af Deres underhavende og her i amtet ejende bønder af landet har ladet udkomme deres børn og ungt mandskab, som ikke har opnået sit 14. år?
2. Hvorledes og ved hvad lejlighed det kan være sket?
3. Fra hvad steder?
4. Hvorhen der er blevet sendt?
5. Hvad antal af sligt ungt mandskab der da fra enhver vel kan være af landet udbragt?
6. Om ikke dels bønder, såvel af proprietær- samt strøgodset, hensætter og henvender deres under 14 år, ja derover, havende sønner og hos dem værende pårørende ungt mandskab, enten til købstæderne eller og til langt fra dem beliggende strøgods, hvorved menes, at sådanne unge personer kan være uantastede og fri, indtil de, ved tilvoksende mandlige alder, kan udgå af landet?
7. Om ikke og dels heste- og øksnekøbmænd overtaler og udbringer det unge mandskab af landet, enten under en eller anden prætext?

Disse spørgsmål går på nogle punkter videre, end det var forlangt i reskriptet. Navnlig kræver dette ikke noget oplyst om rømte personer over 14 år. Men mange godsejere landet over har benyttet sig af den gode anledning og af egen drift givet oplysninger herom. Derved får det indsamlede materiale fra hele riget en betydelig værdi til at belyse problemet om karlenes rømninger i tiden efter oprettelsen af den nye landmilitz ved forordningen af 4. februar 1733 med det dertil knyttede, udtrykkeligt lovfæstede stavnsbånd.

Materialet fra de enkelte amter er meget uensartet. Fra nogle foreligger der kun en ret kort redegørelse fra amtmanden for undersøgelsens resultat, der røber, at de indkomne svar strengt har begrænset sig til spørgsmålet om de unge under 14 år, hvoraf i nogle tilfælde ingen eller kun få meldes at være bortrejst fra fødestavnen. Fra andre amter er amtmandens redegørelse langt fyldigere. Og i en del tilfælde er den vedlagt de indkomne besvarelser i original. Til de sidste hører redegørelsen fra Skivehus amt. Her foreligger der fra de fleste godsejere ganske fyldige svar, som omfatter karle både under og over 14 år, og som ofte også indeholder beklagende kommentarer til situationen og/eller forslag til, hvordan man mener, at karleflugten kunne modvirkes.

Blandt besvarelserne fra Salling Nørre herred er også en fra Mads Jensen Brøndum til Nørgård. Den er dateret den 27. april 1737, og den virker meget bitter. Skønt han, som han hævder, i mange år har hjulpet bønderne med tære- og sædekorn, med plovbæster og redskaber, med udlæg for de kgl. skatter og med andet, ruinerer de bygningerne og sælger besætningerne, hvorpå de rømmer fra gårdene. Sådan har *"mange tilforn forladt deres gårde og ser gerne deres husbonds (...) ruin"*. De ved, *"at en fattig husbond har skade nok, at han ikke og derforuden skulde gøre mere bekostning på at eftersøge sådan en skælms bonde til strafs lidelse"*. For nylig er således en bonde ved navn Niels Hansen undveget sin gård i Nannerup i Jebjerg sogn, efterladende sig en restance på 110 rd. Og karle, der kan fæste de ledige gårde, er der ingen af, da *"de bedste og tjenligste tid efter anden er bortrømt"*. Herpå anføres der 4 konkrete eksempler – 3 allerede effektuerede og et med vished forestående. De 2 første drejer sig om karle på 17 og 19 år. Den tredje om Niels Bertelsen (Ryberg), som *"i sit 13. år nu nylig for et halvt år siden af forældrene (er) bortsat til Ålborg, i vente han der skal fylde sine 14 år og siden være fri for godset"*. Og den fjerde – endnu forestående – drejer sig om hans yngre broder Christen (født 1728), *"som forældrene ligeledes, efter beviselig beretning, vil sætte bort, så straks han lakker hen på 13 år"*. Og flere forventes at ville følge efter, *"helst siden de (bønderne) nu er blevet oplyst af onde rådgivere og de stakkels proprietærers hadere"*. Mads Brøndum slutter sin beretning med det fromme ønske, at *"Gud (måtte) oplyse kongen, at bøndernes grove gerninger imod deres husbonde, så og onde tilskyndere, vorder anset"*.¹²

Hermed kan altså Niels Rybergs "flugt" til Ålborg tidsfæstes til slutningen af 1736. Da han vides at være født i september 1725, har han altså ikke været *"i sit 13. år"*, men kun 11 år gammel. Da stavnsbindingen ifølge forordningen af 9. december 1735 først indtrådte med det fyldte 14. år, må det derfor være rimeligt at sætte ordet flugt i anførselstegn, da der altså ikke var tale om en overtrædelse af gældende lovgivning. At brødrene Rybergs morbroder i Ålborg Axel Møller, som Ove Malling beretter, skulle have købt frihedspas til dem, endog for det meget betydelige beløb af 100 rd. for hver, forekommer på denne baggrund ikke helt troværdigt. Når Ove Malling desuden lader Mads Brøndum påstå, at han *"ikke med al umage (...) havde kunnet opspore dem"*, er dette altså heller ikke korrekt. Mads Brøndum siger jo udtrykkeligt, at drengen er *"bortsat til Ålborg"*.

Skulle det være rigtigt – helt eller delvis – at der er købt frihedspas til de to drenge, vidner det i hvert fald om en meget flydende retstilstand og retsopfattelse i årene efter 1733. At en sådan har hersket i større eller mindre grad, er der på den anden side mange vidnesbyrd om – også i indberetningerne i anledning af reskriptet af 29. marts 1737. For mange godsejere står det tydeligt nok som ikke blot beklageligt, men også ganske utilladeligt, at bønder sender deres sønner, som ikke er fyldt 14 år, bort fra godset – til et andet gods, til en købstad for at lære håndværk eller handel, til en latinskole eller endog til udlandet. Selv amtsfuldmægtig Hans Lund hælder tilsyneladende faktisk til en

sådan holdning, når han i sit spørgsmål nr. 6 skriver: ”*hvorved menes, at sådanne unge personer (under 14 år) kan være uantastede og frie*”. De mere lovkyndige ved dog nok, at 1735-forordningen beklageligvis først hjemler deres krav på drengene fra deres 14. år, men det bør altså ændres.

Og hele undersøgelsen af tilstanden omkring de under 14-årige er ganske klart et første led i overvejelserne om at sænke aldersgrænsen for stavnsbindingen til de 9 år, som gennemførtes ved plakaten af 12. oktober 1742 for ved forordningen af 13. april 1764 at blive yderligere nedsat til kun 4 år. Så tidligt var der næppe mange bønder, der kunne eller ville sende deres sønner bort for at undgå udskrivning til landmilitsen eller et upopulært gårdfæste.

Noter:

¹ Aage Rasch: Niels Ryberg. 1725-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste, 1964.

² Se fx Jens Holmgaard: Alt på sin rette plads – eller stavnsbåndsløsningen og den store omstilling i dansk landbrug. Fra Viborg Amt 1988. Genoptrykt i: Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet. 1990. Heri især s. 277ff.

³ Aage Rasch: Niels Ryberg, s. 9ff.

⁴ Kronens Skøder, III, 1689-1719, s. 612.

⁵ Aage Rasch: Niels Ryberg, s. 11.

⁶ Se fx Jens Holmgaard: ... uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilits med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt. 1999, s. 367.

⁷ Trap: Danmark. 5. udg., VII, 1, s. 157.

⁸ Aage Rasch synes (s. 13) at forudsætte, at dette gods var Eskær, der ejedes af Mads Hastrup, som sammen med Ove Mallings fader ejede bøndergårde i Rybjerg. Fra Rasch er denne misforståelse gået over i min i note 2 nævnte artikel (s. 282).

⁹ Et Par Brudstykker af Ove Mallings Optegnelser om sit Levned og sin Samtid. Nyt Historisk Tidsskrift. 4.bd., 1852, s. 204.

¹⁰ Aage Rasch: Niels Ryberg, s. 14.

¹¹ Rigsarkivet. Danske Kancelli. D.21. Koncepter og indlæg til Sjællandske Tegnelser, nr. 173/1737. – J.A. Fridericia har i referat og uddrag gengivet dette materiale i: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie. 1888, s. 102-117.

¹² Jf. Fridericia: Aktstykker, s. 116. Fridericia synes ikke at være opmærksom på, at den ene af de 4 rømte drenge er en siden så prominent person som Niels Ryberg. I øvrigt er det ikke, som F. oplyser, 3, men altså kun 2 af de 4 rømte fra Nørgård, som var over 14 år.